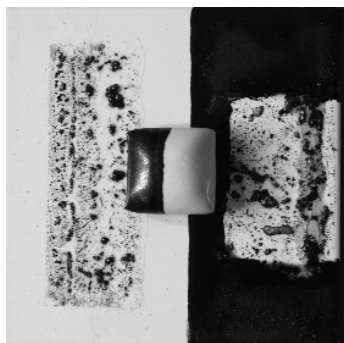

ROMSICS IGNÁC

EGY 20. SZÁZADI ERDÉLYI ARISTOS: GRÓF BETHLEN BÉLA (1888–1979)

A magyar társadalom 1945 után szocializálódott nemzedékeihez tartozók többsége minden bizonnyal úgy képzelte el a magyar arisztokratákat, ahogyan Keleti Márton először 1949-ben bemutatott, *Mágnás Miska* című filmjében a kitűnő Latabár testvérek a két piperkőc és kissé együgyű gróf, Pixi és Mixi alakjában megformálták őket. Esetleg mondén mulatók táncosnőinek elegáns cipőiből pezsgőt kortyoló és birtokait elvesztegető dandyként. Vagyis léha és az állandó keresztházasságok miatt kissé degenerált, mihaszna emberekként. De semmiképpen sem legjobbként, amire pedig görög eredetű nevük – *aristos* – utal. Ha ehhez társítjuk az ugyancsak görög eredetű és „uralkodni” jelentésű *kratein* szócscsa képzett alakját, akkor kapjuk meg az *arisztokrácia* szót, amely az idők folyamán elvesztette az államformára utaló jelentését, s az előkelők, a nemesek legfelsőbb rétegéhez tartozó személyek alkotta csoport neve lett. Vagyis: a főnemeseké.

A 19. és a 20. század fordulóján a magyarországi arisztokrácia mintegy 1200 családból állt, amelyen belül az erdélyi grófok és bárók 62 nemzetséget és 262 családot alkottak. Legnépesebb a Teleki família volt, akiket a Bethlenek, őket a Kemények és a Bánffyok követték. A gazdacímítárok tanúsága szerint az erdélyi arisztokrata családok a 19. és a 20. század fordulóján 651 ezer katasztrofális hold földdel rendelkeztek, ami a mezőgazdasági földterület 6,14%-át tette ki. Egy családra átlagosan 2487, egy tulajdonosra pedig 1770

A bethleni református templomban [...] a helyére visszaállított családi címer fölött három napig zúgtak a harangok, és megindultan idézték humanista szellemét a házsongárdi gyászmenet soraiban is. Tudták: gróf Bethlen Bélával egy *aristos* távozott közülük, akinek a halálával nemcsak a Bethlen-nemzetiség, hanem az erdélyi magyarság egésze szegényebb lett.

hold föld jutott. Ez azt jelenti, hogy az erdélyi főnemesség a Királyhágótól nyugatra előknél, különösen a dunántúliaknál lényegesen szerényebb körülmények között élt. Ismerünk olyan családokat, akiknek a kezén mindössze 2-300 hold földtulajdon volt. A leggazdagabbak, például gróf Andrássy Gyula viszont 20 ezer, báró Bornemissza Tivadar pedig 10 ezer hold körüli földdel rendelkezett.¹

A Bethlen nevet a 19. század közepén 52 férfi és 25 leány, a század vége felé valamivel még többen viselték. Természetesen köztük is akadtak léha és tékozló tucatarisztokraták (vö. Tamási Áron: *Címeresek*), mint ahogy hazájukat templomokkal és iskolákkal gazdagító és országuk sorsának jobbra fordulásaért küzdő politikusok, diplomaták, katonák és tudósok is (vö. Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*). Gróf Bethlen Béla felmenői az utóbbiak közé tartoztak.

Apja, gróf Bethlen Bálint 1856-ban született a család hatodik (utolsó előtti) gyermekeként. Testvérei közül Vilma Kállay Béni osztrák–magyar pénzügyminiszter, Margit gróf Teleki Géza felesége, Pál pedig Tisza Jolán férje lett. Tanulmányai befejezése után Bethlen Bálint a Torda melletti Gyéresszentkirályon (később Aranyosgyéres) telepedett meg, és eleinte kizárólag gazdálkodással foglalkozott. Összesen valamivel több, mint háromezer holdat kitevő birtokai részben itt, Torda-Aranyos vármegyében, részben Bethlen környékén, Szolnok-Doboka vármegyében, valamint Keresden, Nagy-Küküllő vármegyében terültek el. 1881-ben feleségül vette az ugyancsak régi erdélyi családból származó gróf Béli Bertát. Házasságukból hat gyermek született: Mária (1882), Gábor (1885), Bálint (1887), Béla (1888), Ödön (1893) és Berta (1896).²

Az 1880-as évek végétől Bethlen Bálint egyre inkább bekapcsolódott a helyi, majd az országos politikai életbe is. Képviselővé 1892-ben választották először a nagyenyedi kerületben Apponyi-párti nemzeti párti programmal. Apponyi konzervatív és mérsékelt függetlenségi politikája mellett a századfordulón és azt követően is kitartott. A koalíció harcaiban nemcsak részt vett, hanem 1906-ban a vármegye főispáni tisztét is elvállalta. Nevéhez fűződik az Aranyos folyó új vashídjának megépíttetése Tordán, a tordai Főgimnázium épültének felépíttetése, valamint a vármegyei Közkórház megnagyobbíttatása és korszerűsíttetése. Torda-Aranyos főispáni posztját 1910-ig, a koalíciós kormány bukásáig töltötte be. Három év múlva, 1913-ban váratlanul meghalt.

Az arisztokrata életvitelt és mindennapokat szigorúan exkluzív jellegűnek zártnak szokás elképzelni. A több tízezer holdas magyarországi arisztokrata családok életvitelére általában véve ez igaz is volt. A néhány ezer vagy esetleg csak egy-kétezer holdas erdélyi grófok és bárók társadalmi érintkezési szokásaira azonban már csak jóval kevésbé. Az önmagában is igen kiterjedt és a társadalmi hierarchia különböző szintjeit behálózó családi kapcsolatok mellett az erdélyi főnemesség jelentős része hagyományosan gondot fordított a más nemzetiségű és társadalmi pozíciójú emberekkel való kapcsolattartásra is. Bethlen Béla például – és későbbi pályafutására ennek meghatározó jelentősége lehetett – olyan családi környezetben nőtt fel, amelybe Pop Aurél, a helybeli román pap is beletartozott, mint apjának, a képviselőnek, majd főispánnak állandó tarokkpartnerre. Gyakori vendég volt a családnál Zosim Chirtop topánfalvi ügyvéd, a „mócok fejedelme” is, akivel a románságot érintő ügyekben tanácskozott többször is Bethlen Bálint. „Szülőházam kertjét – írja Bethlen Béla emlékirataiban – hosszú szakaszon végig az országút határolta, és dacára a nagy közúti forgalomnak, a bejárati kapunk sem nappal, sem éjjel soha nem volt becsukva, úgyhogy azon a nap bármely szakában bárki szabadon bejárhatott hozzánk. Sűrűn jött a rokon-

ság, szomszédság látogatóba, de sűrűn jöttek a község és a környék elesettjei, ki-ki a maga problémájával, fájdmával, nyomorúságával. Ennek a háznak azonban nemcsak a kapuja volt mindig tárva-nyitva, hanem a benne lakóknak, a szüleimnek a szíve is, és így ott mindenki meghallgatásra és megértésre talált, a kapun soha senki nem ment kifelé üres kézzel vagy reményét veszítetten.”

Szokás volt a családban az is, hogy tizedik életévüket elérvén minden gyermek a falusi fiúk és lányok közül választhatott magának egy-egy cimborát. A tanulás, a leckék elkészítése után a Bethlen gyermekek ezekkel az egyszerű és részben román fiúkkal-lányokkal töltötték szabadidejüket. Együtt labdáztak, horgásztak vagy fürödtek az Aranyosban. Előfordult az is, hogy a mezőn dolgozó napszámosok, béresek között csetlettek-botlottak, s a fiúk – anélkül, hogy ezt munkának érezték volna – megtanultak kaszálni, kapálni, boglyát és szénásszekeret rakni. A társadalmi válaszfalak természetesen ekkor és a későbbiekben is megvoltak a grófi csemeték és falusi pajtásaik között. Ám a fenti nevelődési folyamat ettől függetlenül két-séggkívül igen pozitív emberformáló jelentőséggel bírt.

Az elemi, majd a középiskola elvégzése után Bethlen Béla a Kolozsvári Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán, valamint a kolozsmonostori Mezőgazdasági Főiskolán folytatta tanulmányait. 1908–1909-ben a berlini egyetemet látogatta, majd Németországból hazatérve vármegyei szolgálatba állt. Köztisztviselői működését Kolozsvárott, Kolozs vármegye fizetés nélküli közigazgatási gyakornokaként kezdte. 1910-ben megszerezte a jog- és államtudományi doktorátust. Ennek alapján előbb fizetési közigazgatási gyakornokká, majd később tiszteletbeli szolgabíróvá nevezték ki. Közben – 1910–1911-ben – letöltötte kötelező önkéntesi évét a hadseregben. Az 1. (bécsi) közös huszárezred hadnagyként bocsátotta el. A bécsi egy év alatt ismerkedett meg Horthy Miklóssal, aki éppen akkor Ferenc József szárnysegédjeként szolgált a császári és királyi udvarban.³

Apja 1913-as halála után felmerült a lehetősége annak, hogy a közigazgatási karriert a gazdálkodói pályával cserélje fel. Mielőtt azonban dönthetett volna, kitört az I. világháború, és ő azonnal önkéntesnek jelentkezett. A háborút a 9. (marosvásárhelyi) honvéd huszárezred géppuskás századának parancsnokaként küzdötte végig. 1916. december 30-án az új király, IV. Károly – megkoronázása alkalmából – arany-sarkantyús vitézzé avatta. Vele együtt 50 köz- és főnemesi származású katonatiszt részesült ebben a trónra lépéskor szokásos uralkodói kegyben, mely azonban semmiféle előjoggal nem járt.⁴

1917 nyarán, amikor szabadságát töltötte itthon, felmerült a lehetősége, hogy a frontszolgálatot főispánsággal cserélje fel. Az Esterházy-kormány megbízásából távoli rokona, Bethlen István kereste fel, aki Beszterce-Naszód vármegye vezetését ajánlotta fel neki. Ő azonban egyelőre nem kívánt belebonyolódni a politikába, és emellett azt is gondolta, hogy a fronton több hasznát veszi a haza. Szabadságát letöltve visszautazott csapattestéhez, és a főhadnagyi mundért csak 1918 őszén, az összeomlás után vetette le.

A frontról hazatérve Bethlen Béla átvette az apai örökség őt illető részének kezelését, és birtokai középpontjában, Bethlenben telepedett le és rendezkedett be. Polgárórséget szervezett, és embereivel az élet- és vagyonbiztonságot próbálta megőrizni a községben és a környező falvakban. Az év végére a román hadsereg Bethlent is elérte, s Bethlen Béla ezzel élete első nagy válaszutja elé érkezett. Erdély mellett döntött. Bizonyára azért is, hogy birtokait a román állam ne sajátítsa ki a földreform céljaira teljesen. Meg azért is, hogy Aranyosgyéresen élő édesanyja és Tordán lakó, ugyancsak özvegy Mária nővére ne maradjanak min-

den támasz nélkül. De kétségkívül azért is, mert szülőföldjét, melyhez századokra visszamenően ezer és ezer érzelmi szál kötötte, az impériumváltozás ellenére sem akarta elhagyni. (Fivérei közül Bálint, Keresd és Kerlés birtokosa ugyanígy döntött.) Elhatározásában támogatta ifjú hitvese, gróf Kornis Klára is, akivel 1919. május 5-én esküdtek örök hűséget egymásnak.⁵

A politikától, különösen a pártpolitikától való viszolygás Bethlen Bélában a húszéves kisebbségi lét körülményei között is megmaradt. Az 1922-ben megalakult Országos Magyar Pártba, amely az erdélyi magyarság érdekeiért küzdött, persze belépett. Ám ezt csak egy „defenzív célú testvéri összefogásnak” tekintette, és a napi pártpolitikától lehetőség szerint továbbra is távol tartotta magát. Energiáit, tapasztalatát két területen kamatoztatta: a közélet napi politikától távolabb eső szféráiban, valamint a gazdálkodásban, a birtokirányításban.

Közéleti szerepet elsősorban a református egyház különböző szervezeteiben vállalt. 1920-tól folyamatosan betöltötte a széki egyházmegye gondnoki, illetve főgondnoki tisztségét. Mint ilyen, többek között a felekezeti iskolák ügyeivel foglalkozott, amelyek az anyanyelvi oktatás letéteményesei, s ennyiben az erdélyi magyar kultúra folyamatosságának alappillérei voltak. A széki egyházmegyéhez akkor harminc egyházközség tartozott. Ezek közül 22-ben sikerült létesíteniük, illetve fenntartaniuk egy-egy magyar nyelvű felekezeti iskolát. Emellett tagja volt az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatóságának is. A református szervezetek mellett a nagy múltú Erdélyi Gazdasági Egylet, az EGE irányításában vett még részt aktívan. A földbirtokosi érdekvédelem mellett ez a szervezet hagyományosan nagy súlyt helyezett a mezőgazdasági technikai korszerűsítésére és a szövetkezeti mozgalom támogatására.

Gazdaként az állattenyésztés és a földművelés iránt egyaránt érdeklődött. Szarvasmarha- és sertésenyészte a környék legjobbjai közé tartozott. Ménese pedig olyan minőségű volt, hogy köztenyésztés céljából 1940-ig a román, ezt követően pedig a magyar állam évente megvásárolta tőle csikóit. Földjein a talajadottságoknak megfelelően elsősorban gabonaféléket, kukoricát, kenderet és pillangósokat termesztett. Földingatlan-tulajdona az 1920-as évek elején végrehajtott földreform után mintegy ezer holdat tett ki. Ebből 800 hold szántó, 200 hold pedig erdőbirtok volt. Agrotechnikai jellegű újításai közül földjeinek alagszóveztetése emelkedik ki.

A közélet és a gazdálkodás mellett Bethlen Béla, szüleihez hasonlóan, nagy gondot fordított családi életére, s ezen belül különösen gyermekeinek a neveltetésére. Négy leánya született: Éva 1920-ban, Klára 1921-ben, Ilona 1924-ben és Ágnes 1928-ban.⁶

A betűvetést és a számtani alapműveleteket mind a négyen a helyi református elemiben sajátították el. A családi tradícióknak megfelelően valamennyiüknek meg kellett ismerkedni a paraszti munka (főleg a konyha- és a virágkertészet) szépségeivel és gyötrelmeivel is. Apjuk ugyanakkor német és francia nevelőnőket hozatott melléjük. Így mire Budapestre kerültek internátusba és gimnáziumba, mindannyian jól beszéltek két világnyelven. A megnagyobbodott család számára a húszas évek közepén Bethlen Béla 7-8 szobás új házat építtetett, és ezt – miután villanyárammal a község még nem rendelkezett – saját generátorral és akkumulátorteleppel is felszerelte.⁷

Az 1940-es 2. bécsi döntéssel, amely Bethlent és környékét is visszajuttatta Magyarországnak, Bethlen Béla életében ismét új szakasz kezdődött. A nagypolitika – ezúttal Teleki Pál személyében – újból felelős posztra hívta, amit ezúttal el is fogadott. 1940 őszétől 1944 márciusáig Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyék főispánja volt. Munkaszeretete és a két megye többségét adó románság-

gal szembeni előítéletektől mentes, emberséges magatartása ezalatt a négy év alatt is megmutatkozott. Főispáni életvitele a legkevésbé sem hasonlított azoknak a vármegyei uraknak a mindennapjaihoz, akiket a mai magyar olvasó Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond regényeiből ismerhetett meg. Persze ő is részt vett bálok, fogadásokon, megnyitókön és vadászatokon. A kor normái és szokásai miatt ez alig is lehetett volna másképp. Munkarendjét alapvetően azonban mégsem ez, hanem az jellemezte, hogy vasárnap kivételével a hét minden napján hajnalban kelt, s a menetrend szerinti autóbusszal a két megyeszékhely egyikére, Déstre vagy Besztercére utazott. Ott előbb postát bontott és a beosztottjaival tanácskozott, majd nap mint nap ügyfeleket, panaszosokat fogadott. Heti két délután a két vármege területén folyó különböző nagyobb munkákat ellenőrizte. Hivatali hatalmát sohasem önkényeskedésre és egyéni előnyök szerzésére, hanem mindig a két vármege gondjaira bízott lakosainak a szolgálatára használta fel. Valószínű, hogy magatartása nem volt tipikus. Hogy a két háború közötti közép- és felsőszintű vezetők egy része inkább hasonlított Mikszáth és Móricz antihőseihez, semmint hozzá. Annál fontosabb azonban számontartanunk, hogy – ha talán kisebbségben is – Bethlen Bélák is akadtak közöttük.

Főispáni működését különösen kényessé tette az a körülmény, hogy mindkét vármege lakosságának többsége (80, illetve 70%) román nemzetiségű volt. A húszéves kisebbségi sors és elszakítottság után – különösen az „anyaországból” érkezettek között – sokan voltak, akik „törleszteni” akartak. Bethlen Béla talán legnagyobb érdeme, hogy az ilyen törekvéseknek sohasem adott teret. A vitás nemzetiségi ügyekben mindig pártatlanul próbált ítélni, s általános intenciója volt, hogy azért, mert valaki románnak született, sohase szenvedjen hátrányt. Ennek megfelelően személyi politikájában, a tisztviselői kar és a törvényhatósági bizottság összeállításakor is méltányosságra törekedett. Tudta, hogy Erdély földjéről egyik ott élő nemzetiséget sem lehet elűzni vagy kiirtani, hanem csakis minél harmonikusabb együttélésük előmozdításán szabad munkálkodni. Mély humanizmusát és rokonszenvét a transzilván gondolat iránt tucatnyi olyan háború utáni „igazolás” tanúsítja, amelyekben erdélyi román értelmiségiek és egyszerű emberek vallottak Bethlen Béla emberségéről és pártatlanságáról.

Sokkal diszharmonikusabban alakult kapcsolata a beszterce-naszódi szélsőséggel. Ellenszenve azonban ebben az esetben sem a német kisebbség nyelvvel, szokásaival és kultúrájával, hanem szélsőjobboldali politikai orientációjukkal, „Hitler-imádatukkal” függött össze. Konzervatív, tradicionalista mentalitású emberként és Nyugat-barát politikusként Bethlen a náciizmus minden megnyilvánulását leplezetlen ellenszenvvel figyelte. Meg kell azonban mondani, hogy a magyar szélsőjobboldalról ugyanolyan lesújtó véleménye volt, mint a németről. Származásának, neveltetésének és beállítottságának megfelelően azzal a konzervatív és németellenes politikai irányzattal rokonszenvezett, amelyet az 1940-es évek elején Teleki Pál, majd a háború alatt Kállay Miklós neve fémjelzett.

Az 1944. március 19-i német megszállással Bethlen Béla helyzetértékelése szerint Magyarország elveszítette függetlenségét. A Sztójay-kormányra mint idegen fegyverek nyomására kinevezett kormányra tekintett. Ezt szolgálni lelkiismeretével és politikai nézeteivel egyaránt összeegyeztethetetlennek tartotta. Felleteseitől ezért felmentését kérte, s hivatalába csak halaszthatatlan ügyek esetén vagy emberbartáti megfontolásokból járt be egyszer-egyszer.⁸

A háborúból való kiválás programjával megalakuló Lakatos-kormány kinevezését követően, 1944. augusztus végén azonban ismét közhivatalt vállalt. Az er-

délyi részek polgári kormánybiztosa lett. Tette ezt a tragikus heroizmussal, amellyel 1918 végén Apáthy István, akkori erdélyi magyar kormánybiztos is a süllyedő hajó kapitányi hídjára állt, és azzal a biztos tudattal, hogy Erdély jövőjét érdemben aligha lesz módjában befolyásolni. Feladatát ezért mindenekelőtt abban látta, hogy az emberi életet – legyen szó románról, zsidóról vagy magyarról; kommunistáról vagy papról – ahogy tudja, óvja; és a reá bízott részek anyagi értékeit a jövőnek megőrizze. Tevékenységét – az adott körülményeket figyelembe véve – főispáni működéséhez hasonlóan egyértelműen eredményesnek minősíthetjük. Bátor fellépésével megmentette a tordai zsidóságot a deportálástól, megakadályozta Kolozsvár kiürítését és gyárainak leszerelését, szabadon bocsátotta a bebörtönzött kommunistákat, s a munkásságot fegyverekkel látta el. A német hadsereg és a magyar szélsőjobboldal Bethlen Béla tevékenységét ezért defetizmusként és szabotázsaként értékelte. A társadalmi barikád túlfelőlésén harcoló Balogh Edgár azonban így: „Mondanom sem kell, hogy a Szolnok-Dobokából érkezett Bethlen Béla gróf ittmaradós társa volt Teleki Bélának, s nemcsak a lakosság itthon tartásában, hanem a termelőeszközök elszállításának megakadályozásában is Erdély érdekeit tartotta szem előtt.”⁹ A kolozsvári kommunisták másik vezetője, Csögör Lajos ugyanígy vélekedik visszaemlékezésében a „minden faji elfogultságtól mentes, feddhetetlen jellemű” kormánybiztosról.¹⁰

Az Erdélyt védő 2. magyar hadsereget követve 1944. október 10-én Bethlen elhagyta Kolozsvárt. 1944 telét, vagyis az ostromot Budán élte át. Alig ültek el azonban harcok, máris utazott vissza Erdélybe. Viszontagságos út után, 1945. március 14-én jelentkezett Désen, ahol a román hatóságok azonnal őrizetbe vették. A román rendőrségről mint „háborús bűnös” egy-két nap múlva a helyi szovjet parancsnokságra, onnan pedig „katonai kísérettel” ismét Budapestre, egy fogdává átalakított pincébe került. Többször kihallgatás után a szovjet katonai hatóságok elejtették a Désről kapott információk alapján emelt vádat, és szabadon engedték. Bethlen Béla jelentkezett az ideiglenes magyar kormánynál, amely igazolta, és megfelelő igazolványokkal is ellátta. Április 10-én, mintegy ezerfőnyi erdélyi menekültet szállító vasúti szerelvény „parancsnokaként” ismét visszaindult Erdélybe.

Május elején a román hatóságok újból letartóztatták. A nyarat Szamosújváron töltötte; ugyanott, ahol annak idején Rózsa Sándor is raboskodott. 1945. augusztus 24-én azonban a román bíróság is felmentette a háborús bűnösség vádjára alól.

Kiszabadulása után rövid ideig Bethlenben tartózkodott. Miután azonban birtokait és házáat elkobozták, feleségével és kiskorú leányával együtt beköltözött Kolozsvárra, ahol a Farkas utcában bérelt egyszobás lakást konyha- és fürdőszoba használattal. Jelentős kockázatot vállalva az erdélyi magyarság hangulatáról memorandumban tájékoztatta a magyar Külügyminisztériumot, amelynek egyik bizottsága már az 1946-os békére készült.

1946 februárjában harmadszor is letartóztatták. Az 1946. május 20-i ítélet szerint a legtöbb vádpont alól a bíróság felmentette. Egyben azonban, a román állampolgárok németországi munkára való toborzásában, bűnrészeséget állapított meg. Ezen a címen a bíróság ötévi államfogházra ítélte.

Az öt évet Bethlen Nagyenyeden töltötte – volt román miniszterek, magyar értelmiségiek és rablógyilkosok társaságában. Büntetését letöltve, 1952-ben Nagyváradra szállították, és felajánlották: hagyja el Erdélyt, és települjön át Magyarországra. Mint 1919-ben és 1944/45-ben, Bethlen ekkor is Erdélyt választotta. Ezért – immár ítélet nélkül – újabb három évet töltött el különböző belső-romániai

börtönökben.¹¹ Hasonlóképpen járt veje, gróf Degenfeld Sándor is, akit családjával együtt 1952-ben vittek bilincsbe verve Bukarestbe. Csoda-e, ha kiszabadulásuk után a kivándorlás mellett döntöttek, s 1964-ben Münchenben telepedtek le?¹²

Bethlen Béla 1954 márciusában szabadult. Ezt követően feleségével együtt haláláig Kolozsváron élt. Bár 1959-ben rehabilitálták, nyugdíját csak 1964-től folyósították. Addig – hetvenévesen – kertészként, rakodóként, gyári segédmunkásként és végül raktárosként gondoskodott felesége és a maga megélhetéséről. Bár oka ezernyi lett volna rá, nem vált sem emberkerülővé, sem embergyűlölővé. Méltatlan helyzetét szelíd humorral és bölcs rezignáltsággal vette tudomásul. Ha a fákat metszette, a városzéli friss, üde levegővel biztatta magát; a rakodást mint sportot és testedzést fogta fel, és ha esténként a közös konyhán át benyitott egyetlen szobájukba, a görög filozófussal, Diogenésszel vigasztalta magát, aki élete második felében télen–nyáron egy hordóban lakott.

Megbocsátott a bethlenieknek is, akik lakását örültek házává alakították, ősei nek sírboltját pedig feldúlták és kifosztották. 1970-ben, a nagy árvíz idején 1000 lejt küldött a bethleni néptanácsnak, hogy osszák szét a leginkább rászorulóknak között. Ugyanekkor az NSZK-ban élő Ágnes leányától, gróf Degenfeld Sándornétól érkező csomagokat is Bethlenbe irányította – magyar és román károsultaknak.

Az 1970-es évek első felében emlékiratain dolgozott. Az utószó dátumozása: 1976. március. A kézirat egyik példányát a szerző ezt követően Magyarországon élő Klára leányának, vagyis Martin Ferencnének juttatta el, egy másikat pedig az erdélyi református egyház gondjaira bízott. Élete alkonyán még egyszer, utoljára ellátogatott Bethlenbe. Gyönyörködött az állami méntelep állományában, és azt is elmagyarázta a gazdaság vezetőinek, hogy hol és hogyan javítsák meg a volt birtokait behálózó alagsóveket, ha azok eldugulnának.

1979. november 6-án hunyt el. A bethleni református templomban – mint Beke György írja – a helyére visszaállított családi címer fölött három napig zúgtak a harangok, és megindultan idézték humanista szellemét a házsongárdi gyászmenet soraiban is. Tudták: gróf Bethlen Bélával egy *aristos* távozott közülük, akinek a halálával nemcsak a Bethlen-nemzetség, hanem az erdélyi magyar-ság egésze szegényebb lett.¹³

■ JEGYZETEK

1. Egyed Ákos: *Az erdélyi arisztokrácia birtokviszonyairól a 19. század végén*. In: Papp Klára és Püski Levente (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2013. 285–297.
2. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt, Bp., 1927. 560–562.; Rubinek Gyula (szerk.): *Magyarországi Gazdacímár*. Bp., 1911. 460., 709., 712., 714. és 755.
3. Bethlen Béla: *Visszaemlékezéseim*. Kézirat a Magyarországi Kutató Intézet Archívumában (Lelt. sz.: 220/1986). 8–9. és 57–58.
4. *Koronázási Album*. Bp., 1917. 76–77.
5. Bethlen Béla: *Visszaemlékezéseim*. i. m. 3. és 15–16.
6. Lukinich Imre: i. m. 562.
7. Martin Ferencné, Bethlen Klára szóbeli közlése
8. Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Szerk. Romsics Ignác. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989. 5–155.
9. Balogh Edgár: *Szolgalatban*. Buk., 1978. 365.
10. Csörgör Lajos: *Emlékezés és dokumentumok a kolozsvári Magyar Egyetem szervezéséről*. Kézirat a Magyarországi Kutató Intézet Archívumában. 3. (Lelt. szám: 462/1987.)
11. Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. i. m. 206–282.
12. Gróf Degenfeld Sándor: *A Degenfeld család kalandos útja Svájcból Magyarországra*. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Komp-Press Kiadó, Kvár, é. n.[2004] 71–73.
13. Beke György: *Búvópatakok*. Buk., 1980. 159–160.